

חלם והפולקלור היהודי

בפולקלור היהודי נודעה חלם כעיר של טיפשים. 'מעשיות חלם', היו חומר אהוב של ההומור היהודי העממי בנוסחאות שונות לגבי המעשיות. איך, מאין בא החומר, למה הודבק הכינוי דווקא לחלם, שהייתה מפורסמת בנכבדיה העשירים מצד אחד וכמקום תורה בימי הביניים המאוחרים מצד שני, ומאין הלעג והגרוטסקיות, לא ממש מובן. דבר אחד, על פי ד"ר פיליפ פרידמן במאמרו לספר הזיכרון, ברור: "למעשיות חלם, אין שום בסיס ולא אחיזה, בעובדות היסטוריות. המעשיות על שוטים, הינן חלק מפולקלור בינלאומי, העובר בין הזמנים ומתחלפים בו רק שמות גיאוגרפיים ושמות האנשים".

באותה הנשימה אפשר למצוא בפולקלור היהודי כסילים נוספים שאינם בני חלם. המפורסם בהם הוא הרשלה מאוסטרופול. אפשר להזכיר גם את 'חושם' היהודי, המככב במקביל בתרבויות ערביות. כאמור, כעיר על תושביה, ידועה ככזו - חלם שבפולין. הכינויים 'חכמי חלם' או 'חלמאים', מרמזים כינוי לבריות מקומיות שמעשיהן או פרשנות למעשיהם טיפשיים, אבסורדיים או שניהם אחד. בפולנית 'חולם' משמעותו 'טיפש' וייתכן שזו הסיבה, או אחת מהן, עליהן נעמוד בהמשך. בסיפורי חלם אפשר להבחין בגרעין קבוע של קומיזם, אשר סביבו מתרקם מצב גרוטסקי. על פי מחקרו של פרידמן, בהומור הספציפי, אפשר לדעת מיד עם תחילת הסיפור על מצביו המצחיקים, את סופו. האפקט האבסורדי, בולט על רקע של התנהגות בלתי מובנת או חסרת הגיון, תלוי במוסר ההשכל עתידי, אותו מבקש הסופר להדגיש.

הסיפור החלמאי, הוא משל לתמימות וכוונות טובות, ההופכות את המציאות (הדרך לגן עדן רצופה כוונות טובות). בעזרת השימוש בצחוק, מגן היהודי על עצמו מפני הקושי היום-יומי אליו הוא נקלע. הסיפורים, הם אוצר בלתי נדלה לעיצוב ספרותי ואומנותי, אבל גם מידע על מצבן של הקהילות היהודיות בפולין.

אולם חלם אינה לבד בין הערים המתוארות בפולקלור העממי כמאכלסות כסילים, תימהוניהם ושלומיאלים. כאמור, 'ערי טיפשים' מופיעות בפולקלור של עמים אחדים ומחקרים אנתרופולוגיים עוסקים בשאלה, מדוע הודבקה התווית המסוימת לעיר מסוימת ופסחה על אחרות. בין אלה - אבדרה ביון העתיקה, הראשונה לערי הטיפשים, עליהם סופר בהיסטוריה; באנגליה, הוזכרו אנשי הכפר גות'אם כסכלים;

עלילותיהם של תושבי שילדברג הגרמנית, תוארו לימים בספרו של אריך קסטנר, 'חכמי

שילדה'; בהולנד דובר על העיר קמפן; אצל הערבים, על העיר חממה או חברון;

בתימן, הוזכרו אנשי העיר ח'אדם, כתימהוניהם.

למה דווקא חלם?

באשר למיתולוגיה העממית של ועל 'חכמי חלם', מגיב בראיון עיתונאי משנת 2005, זבנגייב לובשבסקי, היסטוריון פולני בן חלם, המתגורר בה גם היום: "ראשיתה של העיר חלם, במעשייה מופלאה. מעשה בתאונה שמימית שאירעה למלאכים שנשאו את שקי החוכמה והטיפשות משרחפו

מעל העיר. אחד מהשקים נקרע ותוכנו נשפך למטה.... אתם יכולים לתאר לעצמכם באילו מהשקים נפער חור ומה קרה... (השפה הפולנית משווה לסיפור לוויית חן, ממש כמו שעושה זאת היידיש).
"בתחילת המאה הקודמת (המאה ה-20), הייתה חלם במובנים רבים עיר יהודית. תשעים אחוז מבעלי החנויות בעיר ושבעים אחוז מבעלי הכרכרות, היו יהודים". כאשר מגיעים לאחד הרחובות הפונים אל הגבעה, הוא מספר באנגלית משובשת את המעשה על החכמים שביקשו להזיז את ה'גורקה' על מנת ליצור צל לתושבי העיר (הסיפור היהודי בהקשר בהמשך).

לרוב שבסקי כמה השערות, מדוע הודבקו הסיפורים לעיר הולדתו. אחת מהן נוגעת לאפשרות שיהודים שהתגוררו בערים שכנות לא אהבו את העובדה שהעסקים של יהודי חלם משגשגים והדביקו להם את הסיפורים מתוך קנאה. (אלמנט זה של קנאה חוזר גם מצד חוקרים נוספים). הסבר אחר קשור לבניית בית כנסת חדש ומפואר בעיר במהלך המאה ה-19. לרוע מזלם של היהודים, פרצה שריפה, במהלכה כילתה האש את אותו בית הכנסת, שאכן היה מפואר ובבנייתו הושקעו עמל וממון רב. סיפור מן הסוג הזה, אומר לרוב שבסקי, מרמז על תופעה של 'שליימזלים' (שלומיאליות חסרת מזל) ורשלנות. אולי מכאן החלה האגדה להתפשט". ההסבר נשמע דחוק ונראה כי את שורשי הפולקלור החלמאי יש לחפש מוקדם הרבה יותר, אי שם במאות ה-71 או ה-18.

הפרופ' דב נוי, מהאוניברסיטה העברית, שהינו מומחה לפולקלור יהודי, אכן מצביע על ראשיתם של 'סיפורי חלם', אי שם במאה ה-17. אחד ההסברים מעיד - "ייתכן והעובדה שהעיר נודעה בקרב יהודי האזור כמרכז כלכלי משגשג אך לא כמרכז בולט של לימוד תורה, חצרות חסידות ותלמידי חכמים, תרמה ליצירת תדמיתה הפולקלוריסטית כעיר של טיפשים, במובן שאין בה מספיק פלפולי יידישקייט, כפי שהיו במרכזים דתיים מובהקים... לא היה בה פולקלור של שלומיאלים כמו הרשלי'ה לדוגמא ולכן היו מי שחשבו שיש לאזן את התמונה... יתכן שהייתה קנאה מצד מרכזים יהודיים עניים בסביבתה וניקור עיניים מעושרם של סוחריה... סיבה אחרת לתדמית זו היא שמה של העיר המוגה בפי התושבים "חולם" שהתחרז יפה מאוד עם המילה "גולם", בנימה האידית".

אם להסתמך על ד"ר פרידמן, לא מדובר על מקורות סיפוריים מהמאה ה-17, אלא מאוחרים בהרבה, מהמאה ה-19. חשוב לו להדגיש את העובדה לאחר שהקדיש זמן לא מבוטל לחקר הנושא מתוך מניע קרוב כבן העיר. חלם שלו אכן שגשגה מבחינה מסחרית ובנקאית. היו בה בעלי הון לצד למדנים ואוכלוסייתה ככלל, הייתה מכובדת. נימת הלעג הקולקטיבית כלפי כלל תושבי העיר, מפריעה לו ואינה מוצדקת לדעתו. "מה שמכונה בפנינו 'חכמי חלם', היה והינו אוסף מעשיות מבודחות האופייניות למספר אומות, ובמקרה היהודי הודבקו לחלם בשנת 1867, בספרון בן 23 עמודים שיצא לאור, בצורה אנונימית בוולנה, לאחר שיוחסו לערים אחרות". מחקרו דן בפרוטרוט בנושא 'הומור לועג', בעיקר בנסיכויות הגרמאניות לאורך ימי הביניים, כולל דיון בתופעה של ליצני החצר והסטירה הפוליטית שנודעו גם באיטליה של הרנסנס. לטענתו, סיפורי הכסילות נודעו במאה ה-91 דווקא על העיר פוזנן (Poznan), אבל בשלב מסוים, 'נדרו' הסיפורים משום מה והתרכזו בחלם.

הסיפורים הועלו גם על הבמה. אהרון ציטליין, העלה בהצלחה את הקומדיה 'חכמי חלם' על הבימה היהודית ונדד עימה בין הקהילות בעשור שקדם למלחמה, אבל אחריה לא נמצא כתב היד של המחזה.

גם הסופר היהודי-סובייטי גרשנזון, שנספה, העלה במחוזותיו קומדיה דומה, בה שיחקו עוד בהיותם בפולין ולפני המלחמה בקהילות יהודיות בברית המועצות, צמד הקומיקאים דז'יגן ושוכמכר .

הסופר יצחק בשביס זינגר ליקט סיפורים תחת הכותרת "שלומיאל איש חלם ועוד סיפורים", בתרגום צבי ארד ובהוצאת עם עובד.

סיפור המעשה של בשביס זינגר מסתיים במעין משל קיומי: "מפעם לפעם שוב עלה חשקו של שלומיאל לצאת למסעות, אלא שלא עצר כוח לקום ולעשות. מה טעם ייצא אדם למסע, אם אין המסע מוליך לשום מקום? תכופות, כשישב לבדו והרהר בדרכי העולם המשוונות, היה מתבלבל יותר ויותר ומתחיל לפזם, בינו לבין עצמו:
"היוצאים את חלם סופם להגיע לחלם .

הנשאים

בחלם ודאי

שהם בחלם .

וכל הדרכים

מוליכות

לחלם וכל

העולם

בבואה גדולה

של חלם."

יצחק ינסוביץ ומ. סלע, בני חלם, מצביעים בספר הזיכרון על 'חכמי חלם' שלהם - ומחזקים את הקשר להיסטוריה של ערי טיפשים מקבילות זרות כמופיע לעיל .

...וקיים גם סיפור אמיתי, השייך לסופר/משורר לוין קיפניס . בשנת 1932, נזדמן לו להופיע בהרצאה במרכז הקהילתי בחלם, שכללה בין השאר גם קריאה משיריו. בשעה היעודה, נכחו באולם מעט מאד אנשים וקיפניס נעלב. כדי להצדיק את המצב, אמרו פרנסי הקהילה לסופר/משורר, שאנשי חלם הם אמנם סוחרים מצליחים ועשירים פיננסית, אבל אינם יודעי ספר ואינם משכילים (יהודית) מספיק כפי שאפשר למצוא בקהילות יהודיות גדולות אחרות. עוד הוסיפו המארחים שבעלי הרכוש עסוקים בעניינים ארציים והנפש התרבותית שלהם דלה. באומרם כך, הסתירו את חלקה האחר של הקהילה, הרוב המסורתי, הדתי והחסידי, שלא טרח ובא לשמוע את האורח מוורשה. הסופר הנעלב פלט משפט שנשמע כמו "ואלה חכמי חלם...?", בטון נרגז. משחזר לביתו, כתב אנקדוטות על 'חכמי חלם' וסגר חשבון עם מארחיו .

לסיפור זה סימוכין עכשוויים. חיים לנדר ז"ל, חלמאי בן חלמאים, שהצליח לברוח מהעיר בשנת 1939, סיפר: "יש לי תשובה מדוע התחילו הסיפורים בחלם. שמענו את הסיפור הזה כשהיינו ילדים. לפני שנים רבות הייתה בעיר תכונה גדולה. מפה לאוזן עברה השמועה שמגיע לעיר סופר חשוב מהעיר ורשה, בן למשפחת קיפניס המפורסמת. העיר חלם נערכה לקראת הביקור ואף הוכן אולם. אלא משהו

קרה בתיאום של לוחות הזמנים. כאשר מר קיפניס הגיע סוף-סוף אל האולם, הוא מצא ריק לחלוטין . החלמאים חיכו לו ביום אחר”.

כדי להסביר לבני בנינו, נביא שני סיפורים מאוד אופייניים ונמליץ על קריאת ספר המעשיות. אמרנו שעל-פי הפולקלור, תושביהן של ערי הטיפשים נהגו לעשות מעשים נפסדים שאין בהם תכלית, והיו מתגאים באלה, כאילו היוו תרומה של ממש .

אחד מאותם סיפורי כסילות, שחוכמה רבה לא אפיינה אותו, היה על חלמאי ששב הביתה ואמר לאשתו שראשו כואב, משום שישב ברכבת נגד כיוון הנסיעה. לשאלת אשתו מדוע לא ביקש להחליף מקום עם זה שישב מולו, השיב הבעל כשמגבת קרה למצחו, שרצה לבקש, אך לא היה ממי. המושב מולו היה ריק.

אולם החוקרים מצביעים על אלמנטים משותפים בין סיפורי חלם וסיפורי השתטות בלתי מכוונים בתרבויות אחרות.

להלן אחד מסיפורי חלם הידועים המסופר כמעט המדויק גם בתרבויות אחרות: “באחד הימים התברר לתושבי חלם כי העיר מלאה בתושבים ורחובותיה צפופים. כינסו פרנסיה את מועצת העיר שהחליטה בישיבתה להקים רובע מגורים חדש, אלא שהר גדול (ה'גורקה' שהוזכרה) שניצב בקצה העיר, מנע את ביצוע ההחלטה. לפיכך נתכנסו שוב והחליטו כי יש להזיז את ההר ממקומו. יצאו כל תושבי חלם מבתיהם וניגשו יחדיו להזיז את ההר כי גדול היה. במשך מחצית היום דחפו בידיהם את ההר עד שהחלו בגדיהם להידבק לעורם בשל המאמץ הרב. על כן פשטו את מעיליהם מעל גופם. בינתיים עברו מאחוריהם כמה גנבים זריזים, נטלו את מעיליהם ונמלטו מהמקום. כשהגיעה שעת ערב, התעייפו התושבים וביקשו לנוח ולאכול. משהביטו לאחור ראו כי המעילים שהושארו שם אינם נראים עוד באופן. על כן צהלו ושמחו שהצליחו להזיז את ההר מרחק רב ביום אחד”.

כיום נהוג להשתמש במושג 'מעשה חלם' או 'חלמאות' כביטוי שגור למעשה שאינו מובן או אינו מתקבל על הדעת כמו לדוגמא - בזבז כספי ציבור על ידי הרשויות הנעשה בניגוד לכל היגיון, סלילת כביש לשום מקום, בניית גשר מעל שדה ריק ששום אדם לא עובר בו או שאינו מוביל למקום מסוים, הקמתו של מבנה ציבור לא שימושי אבל יקר בצורה קיצונית וכדומה.

עמי בן בסט וגיל אל-עמי, שליחי 'מסע אחר', הסתקרנו וערכו ביקור בחלם, תגובה לחוסר אמון שאכן עיר בשם זה התקיימה – וקיימת גם היום. את רישומי סיורם מעיר אפורה, עלובה ורחוקה מלהיות מוקד השפעה, פרסמו בדצמבר 2003. הם פותחים בפסקה הבאה –

“חלם, מקום מושבם המפורסם של חבורת הכסילים המצחיקה והמפורסמת ביותר בפולקלור היהודי – היא עיר אמיתית. העיר, ששימשה מקור למאות של סיפורים ומעשיות יהודיים ברחבי העולם וחכמיה הפכו למושג נרדף למעשי איוולת וסכלות, היא עיר קטנה במזרח פולין, לא הרחק מהגבול עם אוקראינה...”